

ضرورت‌ها و بایسته‌های حوزویان برای تربیت نوجوانان از طریق فضای مجازی

هاجر ذبیحی^۱

چکیده

تبلیغ و تبیین باورها و اعتقادات دینی و ارزش‌های اخلاقی، از مهم‌ترین رسالت‌های حوزه‌های علمیه است. امروزه فضای مجازی ظرفیت‌های جدیدی برای انجام این رسالت برای عموم مخاطبان، به ویژه نسل نوجوان فراهم کرده است. به نظر می‌رسد به دلیل همگانی نشدن حس ضرورت بهره‌مندی از این فضا در حوزه‌های علمیه برای تربیت دینی و آشنا بودن بسیاری از حوزویان با بایسته‌های تکنیکی لازم تاکنون مبلغان حوزه‌های علمیه آن گونه که شایسته است، نتوانسته‌اند از ظرفیت‌های این فناوری در مسیر تربیت دینی قشر نوجوان که درگیر تحولات گسترده زیستی، روانی و اخلاقی هستند، بهره‌گیرند. ویژگی‌های انحصاری فضای مجازی، از جمله دگرگون‌سازی ادراک، فضای نامحدود، انعطاف‌پذیری، تعاملی بودن، برابری پایگاه اجتماعی و سیال بودن اطلاعات، از عوامل ضرورت توجه به تأثیر این فضا بر تربیت دینی نوجوانان است. رعایت اصل عاملیت، اصل علمیت، احترام به دیدگاه‌ها و سلیقه، مردمی بودن، مولد بودن در فضای مجازی، بهره‌گیری از ادبیات در امر گفتگو در فضای مجازی، عدم ورود به مسائل مناقشه‌برانگیز و امر به معروف در فضای مجازی از جمله بایسته‌های تبلیغ و تربیت در فضای مجازی است که لازم است مورد توجه مربیان قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: تبلیغ، تربیت دینی، فضای مجازی، نوجوان، حوزویان.

۱. تبیین مسئله

در عصر حاضر، ظهور و گسترش فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی باعث تعامل گسترده ادیان و فرهنگ‌های گوناگون شده است و فضای مجازی که به گفته کارشناسان و صاحب نظران به عرصه حقیقی زندگی بشر تبدیل شده، چالش‌هایی را در جامعه ایجاد کرده است که حاصل توسعه سریع اینترنت و شبکه‌های اجتماعی و پایین بودن دانش رسانه‌ای جامعه است، «به خصوص از زمانی که به تلفن‌های همراه انتقال پیدا کرده و همیشه و همه جا در دسترس است» (گروه مؤلفان، بی‌تا، ص ۳۸). فزونی تعاملات و ارتباطات فرامرزی سبب شده از یک سو سلطه مکان و محل بر زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها و ثبات و قوام انواع چارچوب‌های معرفتی و ارزشی دینی کاهش یابد و به همین دلیل دین، دینداری و هویت دینی در رویارویی با رسانه‌های نوین با چالش‌های گسترده‌ای رو به رو شود. از سوی دیگر، فناوری اطلاعات به طور عام و اینترنت به طور خاص، بستری بی نظیر فراهم کرده است که طبق آمارها، دین پژوهی و معنویت‌طلبی بسیار آسان‌تر و مطلوب‌تر از گذشته شود (نبوی، ۱۳۹۴، ص ۱۲). باید توجه داشت گسترش دین و دینداری در عصر کنونی با چنین گستره‌ای که عصر اطلاعات و ارتباطات نام گرفته است، تا حدود زیادی به عملکرد حوزویان و کارآیی حوزه‌های علمیه در فضای مجازی بستگی دارد. حوزویان به دلیل داشتن جایگاه ویژه خود می‌توانند در رشد اخلاقی و معنوی، پاسخگویی به پرسش‌ها و شبهات دینی و بالابردن سطح دینداری همه اقشار جامعه و به خصوص اقشار آسیب‌پذیر به لحاظ تربیتی، نقش مؤثری داشته باشند؛ به ویژه آنکه نوجوانان به دلیل تحولات گسترده در ابعاد جنسی، ذهنی، عاطفی، اجتماعی و اخلاقی-معنوی می‌توانند یکی از مهم‌ترین گروه‌های هدف تبلیغ و تربیت دینی در فضای مجازی قرار گیرند، همچنانکه در آماج حمله‌های فرهنگی شبکه‌های اجتماعی معاند با اسلام قرار گرفته‌اند. از این رو، این پرسش مطرح است که چه عواملی ضرورت تربیت دینی نوجوانان از طریق فضای مجازی را ایجاد می‌کند؟ و بایسته‌های مبلغان برای تربیت دینی نوجوان در فضای مجازی چیست؟

۲. ضرورت حضور مبلغان در فضای مجازی

فراگیری روز افزون رسانه‌های ارتباطی نوین در دو حوزه سخت افزاری و نرم افزاری سبب شده شاهد

نشانه‌های حضور و نفوذ آن در همه جنبه‌های زندگی بشری باشیم. در این میان، مفاهیم و مبانی دینی نیز از تحولات شگرف این فضا مستثنی نبوده و از آثار و پیامدهای متأثر از آن مصون نمانده است. با وجود اینکه حوزه ادیان و مذاهب، وسعت و پیچیدگی بسیار زیادی دارد، در این شبکه جهانی، طرح مباحثی در ارتباط با آن، بخش قابل توجهی از فکر و ذهن کاربران را به خود اختصاص داده است. در عصر کنونی، فضای مجازی به عنوان یکی از جدیدترین ابزار تبلیغ دینی در یک محیط پر مخاطب و مملو از کاربران جستجوگر مدرن، امکان انتقال آموزه‌ها و مفاهیم دینی را فراهم کرده است. این فضا به گونه‌ای است که امکان ارسال و انتقال پیام‌های دینی را از روش و سبک سنتی به شیوه‌های نوین مدرن ارتباطی مهیا ساخته است. اینترنت موقعیت و عرصه‌ای را برای عرضه و تقاضا و ارتباطات دوسویه اطلاعات و برقراری ارتباط به وجود آورده که در این میان، هر کشوری از تکنولوژی برتر ارتباطات و نیز محتوای غنی و انبوه برخوردار باشد، بیشتر می‌تواند به کشوری قدرتمند در فضای مجازی تبدیل شود. به همین دلیل، برای حضور قوی و فعال در این فضا باید هم در دستیابی و سهل الوصول کردن فناوری‌های ارتباطی گام‌های جدی برداشت و هم با برنامه‌ریزی اصولی و کارآمد از طریق غنابخشی به محتویات و مفاهیم دینی و نیز انبوه‌سازی آن در قالب‌های متفاوت، نوین و جذاب برای کاربران، به خصوص کاربران نوجوان اقدامات شایسته و بایسته انجام داد.

مطالعات نشان می‌دهد فضای مجازی با اقبال نوجوانان رو به رو است. آمارها بیانگر آن است که کشور ما ۱۸ میلیون کودک و نوجوان دارد که حدود ۸ میلیون نفر آنان روزانه ۶ ساعت در فضای مجازی سیر می‌کنند (کفراشی، ۱۳۹۶). علاوه بر این، با توجه به اینکه آن‌ها در مرحله‌ای از زندگی خویش به سر می‌برند که بیش از سایر اقشار در معرض تأثیرپذیری فرهنگی قرار دارند و عمدتاً نیز از استفاده‌کنندگان این پدیده هستند، این ارتباط می‌تواند در نگاهی مثبت، زمینه تعالی و افزایش آگاهی‌ها و نیز رشد مهارت‌های مختلف آن‌ها را فراهم کند و در نگاه منفی نیز زمینه ساز فساد، انحراف و در نهایت، سقوط آن‌ها شود. بنابراین، اینترنت از یک طرف این امکان را برای نوجوان و جوان ایجاد می‌کند تا تحول و دگرگونی مثبت و اساسی در ساختار هویت و شخصیت او ایجاد شود و او را در مسیر کمال و دانایی و ارزش‌مداری سوق دهد و از سوی دیگر، هم می‌تواند او را درگیر گروه‌ها و افراد ناهنجار و ضد ارزش و ضد دین کند که به وفور در فضای اینترنت حضوری فعال دارند و رفته‌رفته او را از فطرت و

هویت اصیل خویش دور کرده و به فردی ناهنجار و منحرف تبدیل کند. با توجه به حضور گسترده و وسیع نوجوانان و جوانان در محیط اینترنت، لازم است در برنامه ریزی‌ها و فعالیت‌های هدفمند در حوزه تکنولوژی ارتباطی، به ویژه فضای سایبر و مجازی، جایگاه و نگاه ویژه‌ای نسبت به آن داشته باشیم؛ چرا که با غفلت از این بخش از جامعه در فضای مجازی، تبعات جبران ناپذیری رقم خواهد خورد و بستر انحراف و ابتذال نسل آینده به دست قدرتمندان در این فضا مهیا می‌شود و جامعه ما در آینده با فقدان حاکمیت ارزش‌های دینی و اخلاقی رو به رو خواهد شد. اینجاست که اهمیت حضور هوزویان به عنوان کارشناسان دینی در فضای مجازی به جد مطرح می‌شود.

۳. مفهوم شناسی

۳-۱. تربیت دینی

«تربیت» عبارت است از هر گونه فعالیتی که مربیان، والدین یا هر شخصی، به منظور اثرگذاری بر شناخت، نگرش، اخلاق و رفتار فردی دیگر، بر اساس اهداف از پیش معین شده انجام می‌دهد (داودی و حسینی زاده، ۱۳۸۹، ص ۱۰). به طور طبیعی، نظرهای متعددی درباره مفهوم تربیت دینی بیان شده است. در مجموع، تربیت دینی چنین تعریف می‌شود: «فعالیتی منظم و برنامه ریزی شده که هدف از آن دستیابی فرد به اعتقاداتی درباره وجود خداوند، حقیقت جهان هستی و زندگی و ارتباط انسان با پروردگارش و دیگر انسان‌هایی که در جامعه با آن‌ها زندگی می‌کند و بلکه با همه آحاد بشر است» (مشایخی راد، ۱۳۸۰، ص ۷۰).

با توجه به تنیدگی زیاد تربیت اخلاقی و تربیت دینی، برخی به یک معنا تعریف می‌کنند؛ اما مفهوم تربیت اخلاقی اخص از تربیت دینی است.

۳-۲. تبلیغ

ابلاغ و [تبلیغ] در لغت به معنای «رساندن» و «رسانندگی» است؛ ولی در فرهنگ اسلام، آنچه از این واژه منظور بوده و هست، بیش از رساندن صرف پیام است؛ بلکه باید ابلاغ مبین صورت بگیرد: «وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ» (عنکبوت: ۱۸). پیام باید رسا، گویا و متناسب با فرهنگ هر عصر

باشد، تا در دل‌ها و اندیشه‌ها نفوذ نماید. قید مبین که در این آیه شریفه و در دیگر آیات با ابلاغ آمده، شاهد گویایی بر این مدعا است؛ زیرا باید محتوای پیام که همان دستورات و احکام شریعت است، برای مکلفی که می‌خواهد به آن جامه عمل بپوشد و در روز واپسین درباره انجام یا عدم انجام آن مورد بازخواست قرار بگیرد؛ به گونه‌ای روشن بیان شود تا حجت بر وی تمام گشته و عذری برای او باقی نماند (برگرفته از پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه؛ <https://hawzah.net>).

۳-۳. نوجوانی

نوجوانی گذرگاه و حد فاصلی بین پایان کودکی تا شروع جوانی و بزرگسالی است. البته در این باره از نظر روانشناسان اختلاف نظر وجود دارد؛ اما می‌توان حد فاصل ۱۲ تا ۱۸ سالگی را سن نوجوانی تلقی کرد. شکل‌گیری و رشد بخش اعظمی از شخصیت، خلق، احساسات، تفکر و رشد فیزیکی در این دوره صورت می‌پذیرد. تغییرات گسترده جسمی و روانی، این دوره را دوره‌ای حساس و بحرانی ساخته است. روانشناسان این دوره را دوره بی‌سر و سامانی روحی، دوران منفی و برخی با نگرشی دیگر این دوره را نقطه عطف زندگی و تولدی دوباره معرفی کرده‌اند (شرفی، ۱۳۸۱، ص ۲۱-۲۳). اصطلاح بلوغ و نوجوانی گاه به عنوان اصطلاحات مترادف به کار می‌رود؛ اما باید توجه داشت بلوغ به معنای رشد جنسی، یکی از ویژگی‌های دوره نوجوانی است که سن شروع آن با عواملی، مانند وراثت، سطح هوش نوجوان و وضعیت سلامت و محیط فرهنگی او متغییر است (اکبری، ۱۳۸۱، ص ۸-۹).

۳-۴. فضای مجازی

برخی فضای مجازی را مترادف با اینترنت می‌دانند؛ اما اینترنت ابزار ورود به فضای مجازی است. اینترنت سامانه‌ای جهانی از شبکه‌های رایانه‌ای به هم پیوسته است که از مجموع «پروتکل اینترنت» برای ارتباط با یکدیگر استفاده می‌کنند. به عبارت دیگر، اینترنت شبکه شبکه‌ها است که از میلیون‌ها شبکه خصوصی، عمومی، دانشگاهی، تجاری و دولتی در اندازه‌های محلی و کوچک تا جهانی و بسیار بزرگ تشکیل شده است و با آرایه‌های وسیعی از فناوری‌های الکترونیکی و نوری به هم متصل شده‌اند (سیاح طاهری و دیگران، ۱۳۹۵).

طارمی در تعریف فضای سایبر یا فضای مجازی چنین بیان می‌کند: «محیط الکترونیکی واقعی است که ارتباطات انسانی به شیوه‌ای سریع، فراتر از مرزهای جغرافیایی و با ابزار خاص خود در آن، زنده و مستقیم روی می‌دهد». قید «واقعی»، مانع از این است که تصور شود مجازی بودن این فضا به معنای غیر واقعی بودن آن است؛ چرا که در این فضا نیز همان ویژگی‌های تعاملات انسانی در دنیای خارج همچون مسئولیت وجود دارد. ضمن اینکه در واقع، فضای سایبر یک «محیط» است که ارتباطات در آن انجام می‌شود؛ نه صرف مجموعه‌ای از ارتباطات. از سوی دیگر، این ارتباطات گرچه ممکن است در همه حال بر خط نباشد؛ ولی زنده و واقعی و مستقیم است. از این رو، تأثیر و تأثر بالایی در این روابط رخ می‌دهد (طارمی، ۱۳۹۶).

۴. ویژگی‌های حاکم بر فضای مجازی و گرایش نوجوان

متخصصان علوم اجتماعی بر این باورند که مهم‌ترین عامل اقبال روزافزون نوجوانان و جوانان به فضای مجازی، ویژگی‌های انحصاری این فضا است (کرم‌الهی، ۱۳۸۸، ص ۴). مهم‌ترین ویژگی‌های فضای مجازی عبارت است از:

۴-۱. دگرگون سازی ادراک

در زندگی واقعی، ادراک انسان از طریق فرآیند اجتماعی شدن به تدریج دارای الگوی مشخصی می‌شود که این الگو مبتنی بر تجربیات زیستی و واقعی انسان شکل گرفته می‌شود؛ اما اینترنت با ایجاد فضای چندرسانه‌ای تخیلی، سبب شکل‌گیری تجربه سورئالیستی^۱ در کاربران می‌شود و آگاهی آن‌ها را رؤیا گونه می‌سازد. این تجربه رؤیامانند، یکی از مهم‌ترین دلایل جذابیت اینترنت برای کاربران و ایجاد وابستگی در آن‌هاست (مک‌کوایل، ۱۳۸۲، ص ۳۹۶)، خصوصاً در بین نوجوانان؛ چون یکی از ویژگی‌های بارز روانشناختی آن‌ها گرایش به تخیلات و فرارفتن از ادراک است.

۱. فراواقع‌گرایی و گرایش به ماورای واقعیت.

۲-۴. فضای نامحدود

به دلیل بالا رفتن سرعت جابه‌جایی اطلاعات در فضای مجازی که ناشی از حرکت سریع الکترون‌ها و پرتوهای نوری است، فاصله‌های جغرافیایی از سوی کاربران احساس نمی‌شود؛ زیرا کاربر با کلیک دکمه‌ها احساس می‌کند در لحظه‌ای کوتاه به راحتی می‌تواند تجلی فضاها را در فضای مجازی مشاهده و از نقطه‌ای به نقطه‌ای دیگر سطح کره حرکت کند. این امر برای افرادی که دارای علائق خاص و منحصر به فردی هستند، معانی ضمنی مهمی دارد. ممکن است آن‌ها در فضای واقعی نتوانند افرادی مشابه خویش بیابند؛ اما در فضای مجازی به آسانی قادر به یافتن هم‌ردیفان خود هستند که این ویژگی اینترنت نیز یکی از عوامل مهم گرایش نوجوانی است که در مسیر اجتماعی شدن قرار گرفته است (کرم‌الهی، ۱۳۸۸، ص ۹۷).

۳-۴. انعطاف هویتی

ویژگی مهمی که درباره هویت مجازی می‌توان به آن اشاره داشت، گمنامی هویت و انتخاب آزاد هویت است؛ یعنی فرد توانایی این را دارد که از میان تمامی ویژگی‌های شخصیتی خود، آنچه را که دوست دارد به نمایش بگذارد. این شکل از آزادی انتخاب، نتیجه نوعی از هم‌گسستگی روابط در فضای مجازی است. به این معنا که در فضای واقعی نسبت اطرافیان با فرد کاملاً مشخص و تعریف شده است؛ ولی این ویژگی در فضای مجازی وجود ندارد و از این رو، فرد به راحتی می‌تواند «خود آرمانی و مطلوب» را به نمایش بگذارد.

از سوی دیگر، این انعطاف هویت در فضای مجازی این امکان را به کاربر می‌دهد که مرتکب کارهایی شود که با انتظارات اجتماعی از او در تقابل کامل است؛ در نتیجه، باعث کنترل فضا و حاکمیت‌گریزی آن‌ها می‌شود (همان، ص ۹۸).

۴-۴. تعاملی بودن

اینترنت یک رسانه دو طرفه است؛ به این معنا که هم تولیدکننده متن و داده و هم مصرف‌کننده آن، در این فضا با یکدیگر در ارتباط اند و از هم تأثیر می‌پذیرند. تعاملی بودن این فرصت را برای

کاربران اینترنتی فراهم می‌کند تا در برخورد با فضای اینترنتی فرصت دخالت آراء و نظریات خود را همواره داشته و از نظریات دیگران نیز مطلع شوند (صیادی، ۱۳۹۱).

با وجود رسانه نویی مثل اینترنت و با ایجاد فضایی به نام فضای سایبر، تعاملی بودن در اعلاترین معنای خود ظهور کرده است که در آن مخاطب منفعل معنایی ندارد و همچنین مخاطب فعال نیز صرفاً مخاطبی نیست که امکان ارائه بازخورد نسبت به پیام فرستنده را داشته باشد؛ بلکه مخاطب فعال خودش به تنهایی می‌تواند یک تولیدکننده و یک فرستنده واقعی باشد که ابزارهای رسانه‌ای و امکان تعامل را در اختیار دارد.

۴-۵. برابرسازی پایگاه اجتماعی

یکی از امتیازات شبکه جهانی اطلاعات و ارتباطات، برابرسازی پایگاه اجتماعی و به تعبیری، ایجاد و گسترش دموکراسی شبکه یا مساوات شبکه است. اساساً فضای مجازی، یک فرصت و بستر مناسب است که می‌تواند بشر را از منظر دسترسی به اخبار و داده‌های خبری و اطلاع‌رسانی به حوزه عدالت اجتماعی نزدیک کند و یک مردم سالاری را بدون کوچک‌ترین تبعیضی برای همگان فراهم آورد. این ویژگی فضای مجازی منطبق بر رشد اخلاقی نوجوان می‌باشد که طالب عدالت و آزادی است. ضمن اینکه این فضا علاوه بر قابلیت‌هایش در خبررسانی، کارکردهای فوق‌العاده‌ای هم در حوزه‌های دیگر، از جمله آموزشی، تبلیغاتی و حتی کسب و کار دارد و فرصت‌های برابری را برای کاربرانش ایجاد می‌کند. با فضای مجازی می‌توان در این سوی دنیا در کلاس‌های آموزشی که در آن سوی دنیا تشکیل شده شرکت کرد و این عامل، جذابیت این فضا را برای نوجوان بیشتر می‌کند (بیران، ۱۳۹۴).

۴-۶. سیال بودن اطلاعات

فضای مجازی، فضایی سیال است و جابجایی اطلاعات، تغییر اطلاعات، دگرگونی آن‌ها، تغییر ساختارها، پدیده‌ها و نمادها در آن از سوی کاربران امکان پذیر است و هر فرد به عنوان کاربر در هر نقطه‌ای از جهان می‌تواند از طریق ورود به فضای مجازی به جدیدترین اطلاعات دست یابد و یا اطلاعات مورد نظر خود را به اطلاع سایر کاربران برساند. بنابراین، کنترل این فضا در جهت اطلاع‌رسانی

صحيح و واقعي، كاري بس دشوار است؛ به گونه‌اي كه امروزه شاهد ترويج اطلاعات كذب فراواني در اين فضا هستيم .

۵. ويژگي‌هاي نوجوان و ضرورت تربيت ديني در فضاي مجازي

يكي از ويژگي‌هاي لازم و ضروري براي هر مبلغي شناخت مخاطب يا مخاطب شناسي است. شناخت اين ويژگي‌ها باعث مي‌شود كه ضمن بينش‌افزايي مبلغ در پي بردن به ضرورت امر تبليغ و تربيت، از همان ابتدای گفتار يا نوشتار، مخاطبان جذب مفاهيم يا موضوعات شده و تا پايان ارتباطي تأثيرگذار و تمام عيار با فرستنده پيام برقرار نمايند و در خود نوعي روشنگري نسبت به خواسته‌هايشان احساس نموده و هر بحثي را پاسخي به پرسش‌هاي خود دانسته و فرستنده پيام را داراي سليقه‌اي شايسته، ديدگاي نو و با خبر از نيازهاي روز و صاحب نظر در مسائل فكري فرهنگي امروز و فرداي جامعه بيايند. پروردگار حكيم اين ويژگي ضروري مبلغ را با عنوان « بصيرت » ياد کرده و به رسول خدا ﷺ چنين مي‌فرمايد: « قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي؛ بگو اين است راه من كه من و هر كس پيروي ام كرد با بصيرت و بينايي به سوي خدا دعوت مي‌كنيم » (يوسف: ۱۰۸). به همين دليل، در وهله اول به برخي تغيير و تحولات خلقي، رواني، فكري و ذهني نوجوان مي‌پردازيم:

۵-۱. تحولات نوجواني

نوجوان در مسير رشد خود با تحولات گسترده‌اي رو به رو است. اين تحولات عامل مهمي بر استقبال او از فضاي مجازي است. از جمله:

۵-۱-۱. رشد شناختي و جستجوي هويت در نوجوان

روانشناسان، نوجواني را آغاز دوره تفكر انتزاعي مي‌دانند. نوجوان در اين مقطع سني، مي‌تواند قضايای منطقي را درك كند و استدلال علمي در او قوي مي‌شود. ساده‌اندوشي دوران طفوليت به سنجش و آريزايي تبديل مي‌شود و ممكن است درباره اعتقادات خودش نيز دچار شك و ترديد شود، نه اينكه آن‌ها را نفی كند؛ بلكه مي‌خواهد آن‌ها را دوباره بازسازي كند و زيربنايي استدلالی برای

آن‌ها بیابد تا هویت دینی خود را بسازد (لطف‌آبادی، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۲-۶).

هویت دینی نشان‌دهنده احساس تعلق و تعهد به دین و جامعه دینی است و مهم‌ترین دستاورد هویت دینی، پاسخ به پرسش‌های بنیادین، جهت‌بخشیدن به زندگی، وحدت اعتقادی و معنا بخشیدن به جهان است (رفعت‌جاه و شکوری، ۱۳۸۷، ص ۶). هویت دینی یک جامعه، شامل پایبندی افراد به جوهر دین و ارزش‌های دینی و نیز بیانگر دلبستگی جمعی و عمومی افراد جامعه به شعائر مناسک و نهادهای دینی است و بُعد عملی هم دارد که شامل مشارکت و تمایل عملی انسان‌ها به ظواهر آیین‌ها و مراسم دینی و مذهبی می‌شود (اخترشهر، ۱۳۸۴، ص ۸۶). بنابراین، هویت دینی به معنای پایبندی نسبت به ارزش‌ها و اصول اخلاقی نهفته در دین است. ویژگی‌های مرتبط با دین به پنج دسته تقسیم می‌شود:

الف. بُعد اعتقادی یا باوری: باورهایی از اصول دین که انتظار می‌رود یک فرد با توجه به دین خاص خود به آن‌ها اعتقاد داشته باشد.

ب. بُعد مناسکی و اعمال دینی: شامل دو دسته است: یکی، با عنوان شعائر و مناسک مطرح است و شامل آداب و رسوم و مناسکی است که هر دین از پیروان خود انتظار دارد و دیگری، پرستش و دعا که اعمال دینی غیررسمی و خصوصی است.

ج. بُعد عاطفی: ناظر بر عواطف و احساسات پیروان یک دین به وجود خدا.

د. بُعد فکری یا دانش: شامل اطلاعات و دانسته‌های بنیادی درباره معتقدات هر دین است.

ه. بُعد پیامدی تأثیر و انعکاس دین در رفتارهای روزمره (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳).

موارد بیان شده سه حیطة شخصیتی، اعم از بعد بینشی، گرایشی و رفتاری انسان را در برمی‌گیرد. در فضای مجازی با داده‌های درست و تخصصی می‌توان بعد شناختی، یعنی عقاید و باورهای دینی را که زیر ساخت‌های هویت دینی است، به نحو مطلوب ایجاد و تقویت کرد و همچنین می‌توان با ترویج شبهات بی‌پایه و تبیین ناقص و غیر مستدل تخریب کرد. از نظر عاطفی و رفتاری نیز فضای مجازی قابلیت این را دارد که نقش مؤلفه‌های دینی، از جمله: گناه، قداست، پاکی، رستگاری و اطاعت را در نظر کاربران، به ویژه کاربران نوجوان پررنگ یا کم‌رنگ و در نهایت از بین ببرد و زمینه‌ساز بحران دینی در بین این جوانان شود. البته تأثیر فضای مجازی در کشورهای توسعه یافته و در حال

توسعه، بسیار متفاوت است. کشورهای توسعه نیافته با تأثیرپذیری بیشتر و تأثیرگذاری کمتر، بیشتر در معرض بحران هویت قرار می‌گیرند.

همچنین باید به این امر توجه داشت که نوجوان از نظر قلبی و احساسی دلی خداجو و فضیلت‌گرا دارد و در این دوران، تمایل او به زیبایی‌های معنوی برانگیخته می‌شود و مصداق کلام پیامبر ﷺ واقع می‌شود که می‌فرماید: نوجوانان را دریا بید که آن‌ها قلبی فضیلت‌پذیرتر و دلی رقیق‌تر و حساس‌تر دارند (تنکابنی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۳۴۹). از آنجا که بیشترین کاربران و مخاطبان در محیط سایبر و فضای مجازی را نوجوانان و جوانان تشکیل می‌دهند، ضرورت دارد طلاب و روحانیان، فضای مجازی را به عنوان یک فرصت غنیمت شمرده و با برگزیدن رویکردی تأثیرگذار بر ابعاد گوناگون شخصیت نوجوان، اعم از تقویت بعد بینشی، گرایشی و رفتاری در نهادینه شدن ارزش‌های دینی تلاش کرده و آینده آنان و جامعه را از حیث حفظ هنجارها و ارزش‌ها بیمه و از بسیاری انحرافات و کجروی‌ها جلوگیری نمایند. ایجاد جامعه‌ای سالم برای فردا، درگرو داشتن نگاهی ویژه، به نوجوانان و جوانان امروز است؛ چرا که آشناسازی این قشر با مبانی دینی و معرفت‌شناسی در فضای مجازی با محتوای غنی دینی و مناسب، آنان را از بحران هویت نجات می‌دهد.

۲-۱-۵. رشد اجتماعی نوجوان

در دوران نوجوانی، کودک به تدریج به صورت یک پسر یا دختر بزرگ سال در می‌آید و دامنه روابط اجتماعی وی گسترش پیدا می‌کند. ارتباطات بین فردی در بیشتر آن‌ها گسترده وسیع‌تری به خود می‌گیرد و تغییراتی در شیوه‌های ارتباط‌گیری ایجاد می‌شود (لطف آبادی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۴۴). گرایش به دوستان، شرکت در فعالیت‌های اجتماعی و تمایل به حضور در تشکل‌های مذهبی و غیره، از نمادهای اجتماعی شدن نوجوانان است که امروزه یک مسیر جدید دیگری به نام حضور در شبکه‌های اجتماعی برای ارضای این میل گشوده شده است.

در عصر جدید، مرزبندی بین فضای مجازی و فضای واقعی تقریباً فرو ریخته است؛ از این رو، ارتباط‌گیری اولیه صمیمانه یک روحانی در فضای مجازی می‌تواند بستر تعاملات حضوری او با نوجوانان را فراهم کند، سپس نقش هدایتگری و تأثیرگذاری به نحوه جدی‌تر پیش گرفته شود. در این مقطع سنی، علاقه به انجام کارهای جمعی و امور اجتماعی از شدت بیشتری برخوردار است

و حضور فعال شبکه‌های اجتماعی متعدد در فضای مجازی، بستر مناسبی برای نوجوان و جوان فراهم می‌کند تا بتواند در قالب گروه‌ها و اجتماعات گوناگون به انجام فعالیت هدفمند بپردازد (مانند گروه سرود، توشیح، نمایش، نشریه دیواری، ورزش و ...). در غیر این صورت، این پتانسیل بالقوه آنان به انحراف کشیده خواهد و یا دچار آسیب‌های جدی خواهند شد. یک مبلغ دینی تیزبین، با استفاده از این گرایش‌های اجتماعی نوجوان، با هدایت او در فعالیت‌های مذهبی، اردوهای جهادی، نشست‌ها و حلقه‌های معرفتی و گفتگوهای دو سویه یا چندسویه چه در فضای مجازی و چه در فضای حقیقی، از این پتانسیل معنوی و اجتماعی نوجوان بهترین بهره‌برداری را می‌نماید. از ثمرات این برنامه‌ها، تقویت باورهای دینی و گرایش‌های مذهبی، استفاده از انرژی و توانمندی نوجوان در امور خیرخواهانه و فعالیت‌های هیئات و مساجد، تربیت نسلی کارآمد و مسئولیت‌پذیر برای جامعه، تقویت اعتماد به نفس و حس بالندگی در نوجوان، جلوگیری از بزهکاری و ناهنجاری‌های رفتاری و مهار غریزه طغیانگر جنسی در نوجوان است؛ زیرا «یکی از راه‌های مدیریت جنسی نوجوان، قانون تبدیل انرژی است. نوجوانی که از انرژی جسمانی و فکری خود در جایی نمی‌تواند استفاده کند، طبیعتاً به بهره‌مندی جنسی از آن مبادرت می‌ورزد» (اخوی، ۱۳۹۴، ص ۱۰).

یکی دیگر از نمادهای اجتماعی شدن نوجوانان در عصر کنونی، الگوگیری از شخصیت‌های محبوب خود بنا به ذائقه‌های مختلف در فضای مجازی است. این گرایش در دین ما مغفول نمانده و قرآن کریم بر این نیاز مهم بشر که همانا «نیاز به الگو» است، تأکید فرموده و رسول اکرم ﷺ را بهترین سرمشق بشریت معرفی می‌نماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ؛ در شخصیت رسول خدا ﷺ برای شما الگویی است که خیر و سعادت در آن است» (احزاب: ۲۱). مبلغان مذهبی می‌توانند با مزین ساختن خود به جاذبه‌های اخلاقی، معنوی و شخصیتی، الگوی ایده‌آل برای نوجوانان باشند و در ضمن به معرفی الگوهای شاخص دینی و ارزشی برای نوجوانان بپردازند. که فضای مجازی بستر مناسبی برای امر ایجاد کرده است.

۳-۱-۵. رشد غریزه جنسی

همزمان با بلوغ جسمی، یکی از غرایز خاموش انسانی شروع به فعالیت کرده و مطالبات خود را دارد. این بیداری جنسی در نوجوان، به دلیل نداشتن اطلاعات کافی یا درست، گاهی مشکلاتی

را پدید می‌آورد که حل آن‌ها زمان و هزینه روانی و معنوی زیادی را می‌طلبد. البته رویکرد دین در مسائل روانی، رویکردی پیش‌گیرانه است و تلاش می‌کند تا با وضع قوانینی از وقوع مشکل جلوگیری کند؛ اما اگر شخصی به دلایل گوناگون در بحرانی افتاد، نگاه دین امیدبخشی و ارتقای بینش به او برای حل مشکل است (همان، ص ۳). چالش‌های جنسی نوجوانان شامل: مسئله دوستی با جنس مخالف، خیال‌پردازی‌های ذهنی، ابتذال‌گرایی (فیلم، عکس، وبلاگ و...) که فضای مجازی نقش عمده‌ای در نشر آن دارد و همچنین تماشاگری جنسی و خودارضایی است که بسیاری از نوجوانان با آن دست و پنجه نرم می‌کنند.

متأسفانه امروز، فضای مجازی دالان امن و مناسبی برای تغذیه سمعی، بصری و اطلاعاتی سائق جنسی نوجوان کنجکاو ما است که تبعات آن چنین انحرافات جنسی است. «اینترنت این قدرت را دارد تا به نحو بنیادین اعمال، آداب و فرهنگ جنسی افراد را تغییر دهد» (سالاری‌فر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۵۳۷). ایجاد رفتارهای جنسی ناهنجار نوجوان و عدم آگاهی از پیامدهای آن که سبب تکرار اعتیادگونه آن می‌شود، ضمن تهدید سلامت جسم و روح نوجوان، سلامت جامعه را نیز به خطر می‌اندازد. در اینجاست که حضور مبلغان دینی به عنوان مشاوران مذهبی آگاه از آسیب‌ها پیشگیری می‌کند؛ زیرا یکی از راهکارهای مهم تربیتی در این میان، آگاهی‌بخشی به نوجوانان و جوانان از زمینه‌های مختلف انحرافات جنسی و پی بردن به عواقب جبران‌ناپذیر آن است. آگاه‌سازی از پیامدهای روحی-روانی و جسمی این هرزگی‌ها، چه از دیدگاه دین و چه از نظر روانشناسی، روشی در جهت کنترل انحرافات جنسی است. وظیفه یک روحانی در فضای مجازی با نوجوانی که به هر دلیلی در منجلاب انحرافات جنسی فرو رفته، پس از دادن آگاهی این است که ضمن پذیرش بی‌قید و شرط و همراهی دلسوزانه و امیدبخش به او با توجه به استقلال‌خواهی و خودمحوری مدیریت جنسی نوجوان را طی راهنمایی‌هایی به خود او واگذار کند، معنا و پیام این واژه برای نوجوان این خواهد بود که خود مسئولیت اداره جنسی خویش را برعهده خواهد داشت و قرار نیست کسی او را کنترل یا مدیریت کند. تأثیر این روش، در دستیابی نوجوان به مهارتی به نام تقوا خود را نشان خواهد داد. با این رویکرد، مبلغ دین روی خلوت نوجوان تأثیر گذاشته و پایه‌های سعادت را در وی پی‌ریزی کرده‌است (اخوی، ۱۳۹۴، ص ۲).

۲-۵. نیازهای معنوی و اخلاقی نوجوان

کوبینگ و ویر (۱۹۹۸) در یک طبقه‌بندی که ناظر بر هرم نیازهای آبراهام مازلو است، نیازهای روان‌شناختی و معنوی انسان را ترسیم کرده‌اند. این نیازها ناظر بر مفاهیم ارزشی و اخلاقی، مانند یقین، تعاون، مهرورزی به دیگران، ایثار، گذشت، صبر و غیره است. نیازها از شرایط وجودی انسان سرچشمه می‌گیرند. در حقیقت می‌توان گفت: دین و اخلاق ریشه در فطرت انسان دارد (سالاری فرو همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۱۷).

شجاعی در مقایسه‌ای بیان می‌کند که نیاز سطح اول، نیازهای فیزیولوژیک یا نیازهای وجودی است؛ نیازهایی که ربط و تعلق وجودی انسان با خدا و درک حضور خداوند را نشان می‌دهد. سطح دوم، نیاز بشر به ایمنی و داشتن یک تکیه‌گاه و حامی فرابشری است که مفاهیمی چون توکل، استعاذه و مانند این‌ها در بردارد. سطح سوم، نیازهای محبت و تعلق‌پذیری ناظر بر نیاز انسان بر روابط محبت‌آمیز با خدا و پرستش او و نیاز به دوستی مقربان الهی است. سطح چهارم، نیاز به کرامت بیانگر نیاز انسان به آزادی اخلاقی و عزت نفس است و بر اساس آموزه‌های دینی افراد دارای عزت نفس مزین به فضایی چون عفو و گذشت، وفای عهد و پیمان، حیا، حسن خلق، عاقبت‌اندیشی و غیره هستند. سطح پنجم، نیاز به خودشکوفایی ناظر بر هدف غایی خلقت انسان است که همان گذر از طبیعت محدود و قرار و سکون در جوار قرب الهی است (رک. شجاعی، ۱۳۸۶، ص ۹۸-۱۱۰).

حاتمی و شمالی، نیاز انسان به اخلاق را چنین بیان می‌کنند که باید قواعدی اخلاقی بر رفتار ما حاکم باشد که نیازهای عمیق ما را برآورده کند. برای مثال، نمی‌توانیم قرارداد کنیم مناسبتهای جمعی بر پایه دروغ بنا شود؛ زیرا یکی از نیازهای اساسی آدمی، نیاز به احساس امنیت است و این نیاز با قرارداد مزبور برآورده نمی‌شود. آنچه می‌تواند عامل فعالیت انسان بوده و نیروی انگیزش داشته باشد، احساس نیاز است. وقتی انسان چیزی را در خود نیاز احساس کرد و دانست که داشتن آن در بقای او نقش دارد یا نوعی ارزش محسوب می‌شود، در جهت نیل به آن تلاش می‌کند. در نتیجه، مزین شدن به فضایل اخلاقی لازمه تحقق نیازهای روحی، روانی و معنوی انسان است (حاتمی و شمالی، ۱۳۸۸، ص ۲۳). رویکرد اسلام، نگاهی متعالی است و تناسبی با رویکرد مادی‌گرایانه متأثر از تفکرات اومانیستی جوامع غربی ندارد. از نظر اسلام، هدف تربیت دینی، نه صرفاً برآورده‌سازی نیازهای فیزیولوژیک و

روانی است و نه آموزش فضایل و تمرین آن‌ها؛ بلکه صعود به مرحله بالاتر معنوی و نزدیک تر شدن به هدف غایی تربیت است و این به معنای ایجاد ساختار تازه فکر و اندیشه است. «در هیچ دوره‌ای به اندازه دوره نوجوانی ارزش‌ها و استانداردهای اخلاقی برای انسان مطرح نمی‌شود. توانایی‌های فزاینده نوجوانان بیشتر آنان را متوجه مسائل و ارزش‌های اخلاقی می‌کند و راه‌های پیچیده‌تری را برای کنار آمدن با آن می‌یابند» (هنری ماسن، ۱۳۸۰، ص ۹۷۵).

نمی‌توان از این واقعیت تلخ غافل شد که فضای مجازی در مقطع کنونی از لحاظ اخلاقی بیشتر آسیب‌زا بوده است تا فرصت‌آفرین. عشق‌های مجازی، دوستی‌های اینترنتی (که این وضعیت در بسیاری موارد باعث فریب عده‌ای در امر ازدواج شده)، شوخی‌های نامناسب به ویژه با جنس مخالف در فضای مجازی و استفاده از ادبیات و تصاویر نادرست، به طور جدی رشد اخلاقی نوجوان را به خطر می‌اندازد و آسیب‌هایی به روح و روان فرد وارد می‌کند.

امروزه، فضای مجازی امکان گفتگو بین فرهیختگان حوزوی و نسل جوان و نوجوان را در اقصی نقاط جهان فراهم کرده است. از سوی دیگر، نیاز به معنویت و اخلاق نوجوان را بر آن می‌دارد تا به سوی راهنمایان و الگوهای معنوی و اخلاقی هدایت شود. نوجوان به دلیل ویژگی تشخیص طلبی ترجیح می‌دهد در فضایی که نیاز به معرفی و حضور رو در رو نداشته باشد، راهنمایی و راه‌کار گیرد. این فرصت بستری فراهم می‌کند تا مریدان حوزوی ضمن دادن بینش کلی از خدا، جهان و انسان که ارزش‌های دینی و اخلاقی بر آن استوار است، نوجوان را به تفکر و اندیشه در مسائل اخلاقی و اعمال و رفتار خود دعوت کنند تا ارزش‌های دینی و اخلاقی در وجود او رشد کرده و نهادینه شود. امام علی (ع) می‌فرماید: «فکر انسان آینه‌ای است که زشت و زیبای رفتار آدمی را به او نشان می‌دهد» (آمدی، بی‌تا، ح ۶۵۴۶).

۳-۵. هجمه دشمنان به دین و اسلام

فعالیت‌های انحرافی و هجمه دشمنان در فضای مجازی را می‌توان در سه بخش بررسی کرد:

الف. ایجاد شبهه

امروزه پرسش‌های جهت‌دار و شبهات دینی با انگیزه‌های گوناگون و توسط افراد و گروه‌های مختلفی تولید و به شیوه‌های گوناگونی توزیع می‌شود. در وضعیت کنونی، به سبب گسترش امکانات

رسانه‌ای و آشنایی بیشتر مردم با ابزارهای جدید ارتباطی، زمینه شیوع شایعات و شبهات دینی به صورت گسترده‌تر فراهم آمده است و شبهات بسیاری از مسائل و مفاهیم دینی را در میان نسل جوان مطرح می‌کنند. شبهاتی درباره وجود خداوند در مراحل و مراتب مختلف، مانند شرک، انکار و دشمنی با مقدسات دینی. شبهاتی در مورد حقانیت قرآن و شبهاتی در خصوص پیامبر ﷺ و ائمه معصومان (علیهم‌السلام)؛ مانند فیلم اهانت‌آمیزی که به ساحت مقدس پیامبر اعظم ﷺ ساخته شد و در فضای مجازی به نمایش رفت. در اینجاست که روحانیت با تقویت بنیه اعتقادی از طریق مباحث منطقی و استدلالی و ایجاد گرایش مردم به ویژه نسل جوان با تولید اطلاعات درباره رحمت و رأفت گسترده الهی، سیره پیام پیامبر ﷺ و ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، می‌تواند دشمن را خلع سلاح کرده و فرصت را غنیمت شمرده و از آن بهره‌مند شود.

ب. ترویج فساد و فحشا

اشاعه فحشاء در آیه ۱۹ سوره نور با لحنی بسیار جدی و فوق العاده کوبنده محکوم می‌شود. البته اشاعه فحشا، گاهی با زبان و قلم است (قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۶۰). اشاعه فحشاء و نشر گناه و تجاهر به فسق، گناه را کوچک می‌کند و آلودگی به آن را ساده می‌نماید. بیان این نکته نیز لازم است که «اشاعه فحشاء» اشکال مختلفی دارد: گاه به این است که مراکزی که موجب فساد و نشر فحشاء است، به وجود آورد. گاه به این است که وسائل معصیت در اختیار مردم بگذارند و یا آن‌ها را به گناه تشویق کنند و بالأخره گاه به این حاصل می‌شود که پرده حیا را بدرند و مرتکب گناه در ملاء عام شوند. همچنین مراکزی که موجب فساد و نشر فحشاء است، از جمله سایت‌هایی که به روش‌های مختلف فحشا و بی‌حیایی را ترویج می‌دهند؛ سایت‌هایی در فضای مجازی که پیوند ناگسستنی با دنیای واقعی افراد دارند. همه این موارد، مصداق «اشاعه فحشاء» است.

ج. هجمه شدید دشمن به ارکان نظام مقدس جمهوری اسلامی

امروزه ارکانی مانند ولایت فقیه، حوزه علمیه و وحدت مردم به شدت تحت تأثیر فضای مجازی قرار گرفته است و به آن لطمه وارد می‌شود (کلانتری، ۱۳۸۹).

به علت این هجمه دشمنان به دین و اسلام، ضرورت ایجاب می‌کند تا طلاب وارد فضای مجازی شده که البته این‌ها همه در گروهی تسلط بر ابزارها و فضای مجازی است.

۶. بایسته‌های بهره‌گیری از فضای مجازی در تربیت دینی نوجوانان

همان گونه که گفته شد حوزویان می‌توانند در فضای مجازی به تربیت دینی نوجوانان بپردازند. این امر مستلزم آگاهی و بینش تربیتی مربی است. رسول گرامی اسلام ﷺ در این باره می‌فرماید: «هر کس کاری انجام دهد و آن کار را بلد نباشد، فساد او از اصلاحش بیشتر است» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۴). تربیت نیازمند برخی ویژگی‌ها در وجود مربی و رعایت اصول و روش‌های تربیتی از ناحیه ایشان است. تجهیز شدن به اصول و روش‌های تربیت دینی از ملزومات تبلیغی و تربیتی حوزویان است. تربیت ظرافت‌های زیادی دارد. عدم آشنایی طلاب نسبت به اصول و روش‌های تربیتی نوجوانان و ویژگی‌های متریان نوجوان، نه تنها ثمربخش نخواهد بود؛ بلکه تبلیغ و تربیت نتیجه معکوس خواهد داشت. در ادامه، به بررسی برخی از این بایسته‌های تربیتی در فضای مجازی می‌پردازیم، هر چند اصول حاکم بر تربیت اصولی کلی و عمومی است که اختصاص به یک فضا ندارد؛ اما نگارنده تلاش کرده اصولی را بررسی کند که در فضای مجازی تأثیر بیشتری دارد.

۱-۶. بایسته‌های مبلغان به دلیل اقتضائات فضای مجازی

مهم‌ترین مواردی که مبلغان دینی در فضای مجازی باید به آن توجه داشته باشند، عبارت است از:

۱-۶-۱. ایجاز در بیان

«ایجاز» از مصدر «أوجز» به معنای کوتاه کردن سخن و در اصطلاح، ادای مقصود و جمع‌بندی معانی مختلف در قالب الفاظی اندک و برخوردار از رسایی و شیوایی کلام است که یکی از مهم‌ترین اسلوب‌های بلاغی و بدیعی قرآن کریم نیز است (سیوطی، ۱۳۹۴، ج ۳، ص ۲۸۴). ایجاز از فنون بلاغی مهم در رساندن پیام و معنای مورد هدف گوینده است. این اسلوب بیانی از شیوایی و بلاغت سخن به شمار می‌آید. استفاده از تعابیر قدرتمند و جملات موجز، یکی از اصول فن بیان است. در واقع، انسان باید مفاهیم ذهنی گسترده خود را در قالب جملات کوتاه، اما مفید بگوید و پس از اتمام صحبت، با یک عبارت کوتاه که جان کلام است، مطلب را به پایان ببرد. نوجوانان به دلیل روحیه استقلال‌طلبی از نصیحت و خصوصاً نصیحت‌های طولانی‌گريزانند؛ به همین دلیل، موجز سخن گفتن از مهارت‌های مهم ارتباطی روحانیان با نوجوانان است. در فضای مجازی، گاهی با ارسال یک استیکر می‌توان یک

بیان احساسی دقیق و عمیقی ارائه کرد که در قالب سخن باید با جملات زیادی منتقل کرد.

۲-۱-۶. زبان گفتگو در فضای مجازی

ادمین، فالوئر، پست، پروفایل، فرند، کامنت، لایک، اینوایت، لفت، جوین، تگ، بسند و تعداد زیادی از واژه‌های دیگر، به آشناترین و پرکاربردترین واژگانی تبدیل شده‌اند که ایرانی‌های عضو شبکه‌های اجتماعی و شبکه‌های پیام‌رسان تلفن‌های همراه از آن‌ها استفاده می‌کنند و آن‌ها را حتی در متن‌های رسمی بیرون از فضای مجازی هم به کار می‌گیرند. در این میان، هویت فرهنگی کاربران نیز متأثر از این واژگان خواهد بود؛ به گونه‌ای که کاربران شبکه‌های اجتماعی و به ویژه جوانان، از یک طرف به مظاهر فرهنگ بیگانه غربی و از طرف دیگر، به بی‌تفاوتی نسبتاً شدید به مسائل و علایق فرهنگی خود تمایل پیدا می‌کنند و این امور هویت دینی نوجوانان را که در حال شکل‌گیری است، به چالش می‌کشد.

به نظر می‌رسد که با روند کنونی، آهسته آهسته نسل نوجوان برای تداوم زبان فارسی به عنوان مؤلفه اصلی هویتی و فرهنگی تمایلی نداشته باشند. البته ریشه‌های این نوع از آسیب‌پذیری زبانی را باید در نوعی خودباختگی فرهنگی و تمدنی در بخش‌هایی از جامعه جست و جو کرد که هر چند تازگی ندارد؛ اما اکنون بیم آن می‌رود که زبان فارسی را با چالشی جدی رو به رو کند. چنانکه به گفته یکی از دغدغه‌مندان این عرصه، در صورت بی‌توجهی، بدترین ضربه ممکن را خواهیم خورد. آسیب‌های حوزه زبانی با ورود به عصر ارتباطات و تکنولوژی، قهری و گریزناپذیر است. در این میان، نه تنها زبان فارسی، زبان‌های دیگر و حتی زبان فرانسه و زبان انگلیسی را که خود پایه‌گذار این فضاهای جدید است، تحت تأثیر قرار می‌دهد (کمالی، ۱۳۹۵، <http://basirat.ir>). بنابراین، ناچاریم بپذیریم که مقابله با فرایند جدید و عصر ارتباطات باید با تمهیدات و تدابیر حوزویان در تعاملات مجازی، مانند تقویت زبان فارسی از طریق معادل‌یابی رسا صورت گیرد و به کارگیری واژگان بیگانه توسط حوزویان به معنای صحه گذاشتن بر این روند و تضعیف هویت ملی و دینی نسل جوان و نوجوان است. این در حالی است که خلأ واژگان با بار اسلامی، مانند انشاءالله، الحمدلله، ماشاءالله، بارک‌الله، جزاءالله خیراً، فی‌امان‌الله و غیره در فضای مجازی به روشنی به چشم می‌خورد.

۳-۱-۶. استفاده از مالتی مدیا و تأثیرگذاری آن بر مخاطب

مالتی مدیا، به چند رسانه‌ای ترجمه می‌شود و در حقیقت، تکنیک ترکیب کردن رسانه‌های مختلف برای بیان یک ایده به شمار می‌رود. کاری که مالتی مدیا انجام می‌دهد، این است که بین رسانه‌های گوناگون، مانند گرافیک، عکاسی، صدا، نوشته، ویدئو، انیمیشن و غیره، به منظور رساندن یک پیام مشخص تعامل ایجاد می‌کند. با توجه به موقعیت و کاربردهای مختلف، از مولتی مدیا به عنوان رسانه دو وجهی، فرا رسانه یا رسانه ترکیبی یاد می‌کنند. مالتی مدیا سه کاربرد کلی می‌تواند داشته باشد: **تبلیغات:** با استفاده از رسانه‌های گوناگون قابل اجرا در کامپیوتر، همانند عکس، طرح گرافیکی، انیمیشن و غیره و با به کارگیری خلاقیت، پیام تبلیغاتی را به کاربر منتقل می‌کند. **آموزش:** به منظور تولید نرم افزار آموزشی که سعی دارد در یک محیط جذاب، مفاهیم آموزشی به صورت تعاملی به مخاطب ارائه شود.

نرم افزارهای کاربردی: مانند پخش کننده‌های صوتی-تصویری که برای ساخت خود تعریف استاندارد دارند. طراحی مالتی مدیا به خلاقیت و مهارت تکنیکی بالایی برای ادغام دو یا چند رسانه نیاز دارد (تایکندی، ۱۳۹۵).

نکته مهم آنکه امروزه آشنایی با مالتی مدیا برای حوزویان از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا مالتی مدیا توانایی بالایی در رساندن پیام آنان به مخاطب خواهد داشت.

از مزایای استفاده از مالتی مدیا می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

لوح‌های فشرده مالتی مدیا از هر کاتالوگ، بروشور و کتابچه‌ای جذاب تر است، تأثیر بیشتری بر مخاطب می‌گذارد، محدودیت حجمی ندارد و همه اطلاعات در آن جا می‌گیرد، به آسانی به تعداد مورد نیاز کپی می‌شود و هزینه‌های کمتری نیز دارد. علاوه بر آن، با توجه به چند رسانه‌ای بودن، جذاب تر است و تأثیر بیشتری بر مخاطب می‌گذارد و به دلیل داشتن صدا و انیمیشن در بازی‌های رایانه‌ای، کاربرد زیادی دارد؛ برای مثال امکان تعامل خوب با کاربر دارد؛ به گونه‌ای که کاربر بتواند با انجام یک کلیک تغییراتی در تصویر، انیمیشن و غیره ایجاد کند (همان).

۲-۶. بایسته‌های اختصاصی مبلغان در فضای حقیقی و مجازی

۱-۲-۶. اخلاق محوری

رعایت الزامات اخلاقی در فضای حقیقی و مجازی، از وظایف مریبان و مبلغان دینی است. بنا بر اصل درهم‌تنیدگی تربیت اخلاقی و تربیت دینی در سیره پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام که تربیت اخلاقی در سیره این بزرگواران بخشی از تربیت دینی است و نه چیزی جدا و مستقل از آن؛ بنابراین، تربیت اخلاقی را نباید از تربیت دینی جدا کرد (داودی و حسینی‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۲۱۷)؛ اما تأکید بر مراعات الزامات اخلاقی در فضای مجازی، اولاً به این دلیل است که اخلاق اختصاص به فضای حقیقی ندارد؛ ثانیاً مراعات یا عدم مراعات اخلاق، به ویژه از سوی مبلغان و مریبان دینی، در شبکه‌های مجازی به خاطر ویژگی‌های خاص این شبکه‌ها دامنه نفوذ و تأثیر مثبت یا منفی بیشتری دارد.

۲-۲-۶. اصل عاملیت

اعمال و رفتاری که ارتکاب آن از سوی دیگران بسیار عادی محسوب می‌شود، وقتی توسط طلاب انجام شود، مورد توجه بیشتری قرار می‌گیرد و گاه متن یا تصویر آن‌ها در فضای مجازی به شکل گسترده‌ای پخش می‌شود. از این رو، لازم است طلاب و روحانیان بیش از عموم مردم مواظب سخنان و اعمال خود در این شبکه‌ها باشند. عدم رعایت اصول اخلاقی سبب تضعیف اعتقادات افراد و بدبینی آن‌ها به همه دینداران می‌شود. امام معصوم می‌فرماید: «شیعه ما نیست کسی که به زبان بگوید شیعه هستم، ولی در عمل با ما مخالفت کند و آثار ما را زیر پا گذارد؛ ولیکن شیعه کسی است که با زبان و دل با ما موافق باشد و آثار ما را پیروی کند و مانند ما رفتار نماید، چنین کسانی شیعه (واقعی) ما هستند» (محمدی ری شهری، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ص ۸۸). نوجوانان به دلیل ایده‌آل‌گرایی و نگاه انتقادی و بازنگری در اعتقادات و باورها که معلول رشد شناختی آن‌هاست، در رصد اعمال و رفتار طلاب و روحانیان در فضای مجازی حساسیت بیشتری را نشان می‌دهند و این امر دقت بیشتر این قشر را می‌طلبد.

۳-۲-۶. اصل علمیت

شبهاتی که در جامعه مطرح می‌شود، دارای زمینه‌های گوناگون و مربوط به حوزه‌های معرفتی مختلف می‌باشند، مثلاً برخی عقیدتی و برخی دیگر سیاسی هستند. به علاوه که همه شبهات در یک

سطح قرار ندارد و پاسخ بعضی از آن‌ها بسیار پیچیده و نیازمند تسلط به چندین علم است. بنابراین، نباید انتظار داشت که یک نفر پاسخ‌گوی همه شبهات موجود باشد.

بر همین اساس، پاسخ‌گویی به شبهات گوناگون متوقف بر آن است که فرد پاسخ‌گو ابتدا اصل شبهه را به خوبی بشناسد و بتواند علت و نیز دلیل به وجود آمدن شبهه را شناسایی کند و بداند که شبهه مربوط به کدام حوزه معرفتی است و این خود مستلزم آن است که فرد در آن حوزه معرفتی دارای مطالعه باشد یا متخصص آن رشته خاص باشد. نمی‌توان از طلبه مبلغ انتظار داشت درباره همه مسائل و موضوعات، حتی همه مسائل و موضوعات دینی، اطلاعات کافی و فی‌المجلس داشته باشد؛ خود طلبه باید این ذهنیت را اصلاح کند و فقط درباره موضوعاتی اظهار نظر کند که درباره آن‌ها اطلاعات کافی و معتبر دارد. این امر نشان‌دهنده تقید او به اخلاق گفت و گو و اخلاق پژوهش است. از سوی دیگر، داشتن تواضع اخلاقی و علمی، یکی از نکاتی است که یک طلبه بیش از دیگران باید خود را به آن زینت دهد؛ به این معنا که اگر چیزی را نمی‌داند اعلام کند و از ورود به مباحث و مسائلی که صلاحیت آن را ندارد، پرهیز نماید و اگر احتمالاً مرتکب خطایی شد، متواضعانه از دیگران عذرخواهی کند. شیوه مواجهه پیشوایان دینی با دیگران و از جمله مخالفان و منتقدان خود یا کسانی که درباره مسائل دینی شبهه و سؤال داشتند، می‌تواند الگوی مناسبی برای تعامل طلاب با دیگران در فضای مجازی باشد (رحمتی، ۱۳۹۵، ص ۱۴).

۴-۲-۶. احترام به دیدگاه‌ها و سلايق

فضای مجازی بستری برای عرضه دیدگاه‌های متفاوت و گاه متضاد فراهم کرده است. مبلغان دینی در رویارویی با دیدگاه مخالف باید با صاحب دیدگاه محترمانه و مؤدبانه برخورد کنند. این کار ضمن ارضای روحیه استقلال طلبی و خودبزرگ بینی نوجوان، حق پذیری او را تقویت می‌کند یا دست کم در مقابل حق موضع‌گیری و لجاجت نمی‌کند. مواجهه طلاب از موضع تقابل، خصومت، نزاع و درشتی سبب می‌شود که نوجوانان نیز با بی‌احترامی با آن‌ها برخورد کنند. معصومان عليهم‌السلام همواره مخاطبان خود را تکریم می‌کردند و از تحقیر و توهین نسبت به آنان به شدت پرهیز داشتند. در این راستا، اولاً کرامتی که خداوند متعال به انسان داده و ظرفیت‌های بالایی که برای او قرار داده است، یادآوری می‌کردند و با برانگیختن چنین احساسی در مخاطب، زمینه پرهیزکاری و بندگی خداوند

متعال فراهم می‌شد؛ ثانیاً معصومان علیهم‌السلام مخاطبان خود را محترم می‌شمردند و تکریم افراد در حقیقت به احیای من واقعی آن‌ها کمک می‌کرد و زمینه دلدادگی و شنیدن سخنان معصومان علیهم‌السلام را فراهم می‌آورد. آنان نه مجال تملق و چاپلوسی و غلو را به موافقان و دوستان خود می‌دادند و نه در برخورد با مخالفان فکری و عقیدتی خود به تحقیر و توهین روی می‌آوردند و پا را از جاده عدالت و انصاف بیرون می‌نهادند (حاج بابائیان امیری، ۱۳۹۵، ص ۲۶۸-۲۶۲).

۵-۲-۶. مردمی بودن و نیک‌خواهی

مردمی بودن و حسن معاشرت، از ویژگی‌های مهم عالمان دینی است و در فضای مجازی نیز ما بی‌نیاز از این صفت اخلاقی نیستیم. روابط عاطفی و انسانی مبلغ دینی در فضای واقعی و مجازی عامل آرامش و بهداشت روانی جامعه است (سالاری‌فر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۵۱۱). چه بسا در تعاملات مجازی با نوجوان، مصلحت بر برقراری رابطه در فضای واقعی احساس شود که این امر نیازمند روحیه مردمی داشتن حوزویان است. نیت و انگیزه حضور یک روحانی در فضای تعاملی شبکه‌های اجتماعی باید نیک‌خواهی برای دیگران و از باب کمک و یاری به آن‌ها از یک سو و یادگیری و دانش‌افزایی خود به کمک دیگران از سوی دیگر باشد. مراعات صداقت و خیرخواهی، نه تنها نشان‌دهنده اخلاقی بودن یک طلبه است که حتی باعث می‌شود که او از سوی دیگر اعضای شبکه به خوبی پذیرفته و سخنش شنیده شود (رحمتی، ۱۳۹۶).

۶-۲-۶. تولید محتوای دینی

محتوای الکترونیکی دینی، به دلیل اهمیت و قداستی که دارد، یک محتوای تخصصی است که باید قابل اعتماد، صحیح، مستند و مستدل باشد. از این جهت، حتماً باید از سوی متخصصان و کارشناسان دینی تهیه شود تا از درجه اعتبار، اطمینان و ارزش برخوردار باشد. محتوایی ارزشمند و قابل اعتماد و عمل که از متن قرآن و سنت برآمده باشد. دوری از این دو سرچشمه زلال معارف و حیانی، نتیجه‌ای جز گمراه شدن و گمراه کردن ندارد.

در شرایطی که محتوای ضد دینی و عقاید باطل، به سرعت در حال رشد است و از سوی دیگر، محدود ساختن دسترسی مخاطبان و کاربران به این گونه مطالب هم به صورت کامل غیر ممکن یا ناخوشایند است، ضرورت استفاده از سرمایه‌های انسانی کارشناس دین و تخصصی شدن فرایند تولید

محتوا و ارائه صحیح و به موقع اطلاعات و داده‌های دینی در قالب‌ها و روش‌های مناسب، اهمیتی دوچندان دارد (اکبری، ۱۳۹۴، ص ۴۳). همچنین یکی از گام‌های مهم در هدایت نوجوانان در فضای مجازی، ترغیب آنان به مولد بودن در فضای مجازی با نظارت و هدایت کارشناسان دینی است تا ضمن ارتقای بعد اجتماعی و علمی آنان، از حضور منفعل به حضور فعال همت‌گمارد و از آسیب‌های محتواهای غیر اخلاقی مصون داشت.

۷-۲-۶. عدم ورود به مسائل مناقشه برانگیز

اختلافات گوناگون مذهبی، سیاسی، محلی و فرهنگی که در فضای حقیقی هست، به نوعی در شبکه‌های اجتماعی هم مطرح است و هر کس سعی می‌کند برای خود در این فضا یارگیری کند. طبیعتاً به خاطر جایگاه روحانیان در جامعه افراد گوناگون ممکن است تمایل داشته باشند که آنان را وارد این مناقشه‌ها و نزاع‌ها کنند. از این رو، طلابی که به عضویت شبکه‌ها در می‌آیند، باید هنگام موضع‌گیری‌های خود درباره افراد، اقوام، مذاهب و نحله‌های فکری و گروه‌های سیاسی بسیار محتاطانه عمل کنند تا مبادا بازیچه دست دیگران یا عامل تشدید اختلافاتی شوند که به هم‌گامی و وفاق مذهبی، سیاسی، اجتماعی یا فرهنگی جامعه آسیب می‌رساند (رحمتی، ۱۳۹۶).

۸-۲-۶. امر به معروف در فضای مجازی

با توجه به اینکه وظیفه اصلی مبلغان دین، امر به معروف و نهی از منکر است، می‌توان از فضای مجازی برای تحقق این امر بهره‌مند شد. شاید در رسانه منبر مشکلاتی در نوع برقراری ارتباط باشد؛ اما در فضای مجازی ارتباط‌گیری سهل و آسان است. درباره برخی از معروف‌ها و منکرها که در فضای حقیقی اتفاق می‌افتد؛ ولی امکان امر و نهی آن نیست یا احتمال تأثیر کم است، می‌توان در فضای مجازی امر به معروف و نهی از منکر کرد. در واقع، عمل به این تکلیف مهم در فضای مجازی کاری بنیادی و نیازمند مطالعه و اتخاذ تدابیر مناسب و مبتنی بر همکاری است و اساس آن، همفکری و فعالیت بر مبنای دانش و شناخت است. در این زمینه، ابتدا باید مصادیق معروف‌ها و منکراتی را مشخص شود که در فضای مجازی اتفاق می‌افتد یا می‌توان در فضای مجازی درباره آن امر و نهی کرد. در مورد انجام امر به معروف و نهی از منکر در نظر گرفتن مخاطب، فضا و قالب امر و نهی بسیار اهمیت دارد. ممکن است در جایی فرستادن یک پوستر یا یک تذکر کوتاه کافی باشد؛ ولی در جایی

نیاز به توضیح و تفصیل داشته باشد. باید امر به مروف و نهی از منکر به گونه‌ای باشد که بیشترین تأثیر را گذاشته و کمترین مفسده را به وجود آورد. اگر این تذکرات با احترام و به گونه‌ای داده شود که القای نگاه از بالا نکند، بسیار مفید خواهد بود.

امر به معروف و نهی از منکر در فضای سنتی و واقعی، مراتبی دارد که عبارت است از: انکار به قلب با اعراض و ابراز ناخوشنودی از عمل، انکار به زبان و انکار به دست. در این مراتب، باید به ترتیب و تدریج از مرتبه ساده و ملایم‌تر به مرتبه شدیدتر پیش رفت (حلی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۱۱). تمامی این درجات در فضای مجازی نیز می‌تواند به اجرا درآورده شود؛ مثلاً در مصداق دوم و سوم، زمانی که شخص، ایمیل یا پیامک حاوی منکرات را می‌فرستد، می‌توان در پاسخ با ارسال تصویر آدمک‌هایی با چهره عبوس، انزجار خود را از گناه ابراز کرد. یا در مصداق چهارم، زمانی که شخص به صورت تصویری از طریق وب کم یا ویدئوکنفرانس، خواهان اعمال مخالف با موازین اسلامی است و منکراتی از وی سر می‌زند، می‌توان هر یک از درجات اظهار کراهت قلبی از گناه را برای وی به صورت تصویری همچون عالم واقع به نمایش گذاشت.

۹-۲-۶. بهره‌گیری از ادبیات در امر گفتگو در فضای مجازی

از ویژگی‌های شاخص ادبیات ایرانی این است که سرشار از مضامین و مفاهیم مذهبی و عرفانی است. بسیاری از شعرای برجسته ایران، از جمله حافظ، سعدی، مولوی و دیگران و نیز نویسندگان مشهور در شعر و نثر خود، از مضامین و عناصر دینی برای تبیین اندیشه خود سود جستند. از شاهکارهای نظم پارسی، مثنوی معنوی مولانا است که مبتنی بر دین و عرفان و سرشار از حکایت‌های عرفانی است (بادروج و ذبیح‌نیا، ۱۳۹۶، ص ۱). به دلیل آنکه بخش مهم ارتباط در فضای مجازی، ارتباط سمعی است و از سوی دیگر، نوجوانان به خواندن شعر و متون ادبی علاقه زیادی دارند و بیشتر آن‌ها وقتی وارد دوران نوجوانی می‌شوند، شروع به خواندن اشعار شعرای بزرگ می‌کنند، شعر و ادبیات دین محور می‌تواند در پیچه ورود به دنیای نوجوان و اصلاح زیرساخت‌های فکری نوجوان باشد.

نتیجه‌گیری

دستاوردهای پژوهش بیانگر این مطلب است که امروزه فناوری‌های ارتباطی نوین از ابزار جدانشدنی زندگی امروز بشر است که نمی‌توان استفاده از آن را جز برای سنین خاصی منع کرد. شناسایی ظرفیت‌های فضای مجازی، گامی مهم برای حوزه‌های علمیه است تا از این فضای نامحدود بهترین بهره‌برداری را کنند و رسالت بزرگ خود را که تبلیغ دین است، در عرصه جهانی بسط و نشر دهند و در این راستا، گروه‌هایی را که از تأثیرپذیری فرهنگی - تربیتی بیشتری برخوردارند، مورد اهتمام بیشتری قرار دهند. یکی از این اقشار، قشر جوان و نوجوان است که قابلیت تأثیرپذیری مادی و معنوی (مثبت و منفی) در آن‌ها از سطح بالایی برخوردار است؛ به همین دلیل، مبلغان دینی یکی از متولیان تربیت دینی این قشر محسوب می‌شوند که با کسب دانش و مهارت‌های لازم دیجیتالی و بایسته‌های تبلیغی و تربیتی در این فضا می‌توانند در فضای مجازی نیز در کنار نقش تربیتی خانواده، نویدبخش درخشش نسلی متدین و کارآمد باشند.

فهرست منابع

کتاب‌ها

- قرآن کریم.

- نهج البلاغه (۱۳۸۲)، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران.
۱. اکبری، ابوالقاسم (۱۳۸۱)، مشکلات نوجوانی و جوانی، تهران: نشر ساوالان.
  ۲. آمدی، عبدالواحد بن محمد (بی‌تا)، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه محمد علی انصاری، بی‌جا: بی‌نا.
  ۳. حاج بابائیان امیری، محسن (۱۳۹۵)، روش‌های تربیت اخلاقی کاربردی در اسلام (با تأکید بر دوره نوجوانی و جوانی)، چاپ پنجم، بی‌جا: انتشارات سروش.
  ۴. رضایت، علیرضا (۱۳۸۵)، «دین آنلاین؛ چالش یا فرصت؟ (مروری کوتاه بر دو کتاب درباره دین در فضای مجازی اینترنت)»، اخبار ادیان.
  ۵. رفیعی محمدی، علی محمد (۱۳۸۸)، بیست اصل در تربیت، قم: انتشارات رسول اعظم علیه السلام.
  ۶. سالاری فر، محمدرضا و همکاران (۱۳۸۹)، بهداشت روانی یا نگرش به منابع اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
  ۷. سیاح طاهری، محمدحسین و دیگران (۱۳۹۵)، حقیقت مجازی، بی‌جا: انتشارات مرکز ملی فضای مجازی.
  ۸. سیوطی، جلال‌الدین (۱۳۹۴)، الاتقان فی علوم القرآن، قم: دانشکده اصول الدین.
  ۹. شرفی، محمدرضا (۱۳۹۴)، دنیای نوجوان، تهران: نشر منادی تربیت.
  ۱۰. شولتز، دوان؛ شولتز، سیدنی آلن (۱۳۹۲)، نظریه‌های شخصیت، ترجمه یحیی سید محمدی، تهران: نشر ویرایش.
  ۱۱. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۱۹)، التهذیب الاحکام، ج ۸، بیروت: دارالتعارف مطبوعات.
  ۱۲. عاملی، محمد بن الحسن (شیخ حر عاملی) (۱۴۱۲)، وسائل الشیعة، ج ۱۵، قم: مؤسسه آل‌البتیة علیهم السلام.
  ۱۳. فرید تنکابنی، مرتضی (۱۳۶۵)، الحدیث: روایات تربیتی از مکتب اهل بیت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
  ۱۴. قاسمی، مرضیه و مهدی، احمدی (۱۳۹۵)، فضای مجازی: فرصت‌ها و چالش‌های هویت دینی در بین جوانان ایرانی.
  ۱۵. قرائتی، محسن (۱۳۸۲)، تفسیر نور، ج ۸، بی‌جا: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
  ۱۶. کلینی، ابی جعفر محمد ابن یعقوب (۱۳۶۵)، اصول کافی، ج ۱، چاپ چهارم، قم: دارالکتب الاسلامیه.
  ۱۷. لطف آبادی، حسین (۱۳۸۰)، روان‌شناسی رشد ۲: نوجوانی، جوانی و بزرگ‌سالی، تهران: انتشارات سمت.
  ۱۸. مجلسی، محمدباقر (۱۴۲۹)، بحار الأنوار، ج ۱۷ و ۸۲، چاپ اول، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
  ۱۹. مشایخی‌راد، شهاب‌الدین (۱۳۸۰)، تعلیم و تربیت دینی (مجموعه مقالات)، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
  ۲۰. مطهری، مرتضی (۱۳۷۳)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.
  ۲۱. _____ (۱۳۸۰)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران: انتشارات صدرا.
  ۲۲. مک کوایل، دنیس (۱۳۸۲)، درآمدی بر نظریه ارتباطات جمعی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
  ۲۳. موگه‌بی، عبدالرحیم (۱۳۸۱)، تبلیغ و مبلغ در آثار شهید مطهری، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

مقاله‌ها:

۱. اکبری، احمد (۱۳۹۴)، «فضای مجازی در انتظار تولید محتوای دینی»، فصلنامه ره‌آورد، شماره ۴۶.
۲. حاتمی، محمدرضا و محمدعلی شمالی (۱۳۸۸)، «نظریه اخلاق مبتنی بر نیازها»، فصلنامه معرفت اخلاقی، شماره ۱.
۳. حسین‌خانی، هادی (۱۳۸۵)، «نگاهی به تحولات دوران نوجوانی (جسمی، جنسی، شناختی و اخلاقی)»، ماهنامه معرفت، شماره ۱۰۴.
۴. رحمتی، حسینعلی (۱۳۹۵)، «پرونده‌ای در بررسی فعالیت‌های مذهبی در فضای مجازی: استفاده از این فضا مستلزم تعامل است»، حریم امام، سال پنجم، شماره ۲۳۶.
۵. زهره کاشانی، علی‌اکبر (۱۳۸۸)، «اصول تربیت دینی از منظر آیات و روایات»، دوفصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره ۲.
۶. شجاعی، محمدصادق (۱۳۸۶)، «نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با سلسله مراتب نیازهای مازلو»، مطالعات اسلام و روان‌شناسی، شماره ۱.
۷. نبوی، مجید (۱۳۹۴)، «دینداری در اینترنت»، فصلنامه ره‌آورد، شماره ۳۵.
۸. نجفی، محمود (۱۳۹۴)، «فناوری اطلاعات، نوجوان و بحران هویت»، فصلنامه ره‌آورد نور، شماره ۳۲.

پایان نامه‌ها:

۱. کرم‌الهی، نعمت‌الله (۱۳۸۸)، «بررسی جامعه‌شناختی آثار استفاده از اینترنت بر دینداری جوانان»، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی قم.

پایگاه‌های اینترنتی:

۱. اخوی، ابراهیم (۱۳۹۴)، «جزوه مدیریت جنسی نوجوان»، برگرفته از: <http://www.hawzah.net>
۲. ببران، صدیقه (۱۳۹۴)، «فضای مجازی و عدالت اجتماعی»، برگرفته از: <http://s-babran.blogspot.com>
۳. تابکندی، پگاه (۱۳۹۵)، «استفاده از مالتی مدیا و تأثیرگذاری آن بر مخاطب»، برگرفته از: <http://www.agerin.ir>
۴. خامنه‌ای، سیدعلی، مجموعه بیانات مقام معظم رهبری؛ برگرفته از: <http://farsi.khamenei.ir>
۵. رحمتی، حسینعلی (۱۳۹۶)، «حضور طلاب در فضای مجازی؛ آری ولی چگونه؟»، برگرفته از: <http://blogs.mobahesat.ir>
۶. صیادی، راضیه (۱۳۹۱)، «تعاملی بودن شاخص فضای مجازی»، برگرفته از: <http://www.hamshahrtraining.ir>
۷. طارمی، محمدحسین، «فضای سایبر چیست؟»، برگرفته از: <http://www.rasekhoon.net/Article/Show41605.aspx>
۸. کلانتری، ابراهیم (۱۳۸۹)، «بالاترین هجمه جنگ نرم علیه نظام اسلامی؛ برگرفته از: <http://www.shabestan.ir>
۹. کمالی، شیرین (۱۳۹۵)، <http://basirat.ir>

